

48. Стенографический отчет к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания с 24 октября – 4 ноября 1869 года. – Екатеринослав, 1870.

49. Стенографический отчет о заседаниях XIV сессии Екатеринославского очередного губернского земского собрания с 8 по 19 декабря 1879 года. – Екатеринослав, 1880.

50. *Струков А. П.* Адрес от дворянства / А. П. Струков // Екатеринославские губернские ведомости. Часть официальна. – 1889. – 13 дек. – № 98. – С. 3.

51. *Чабан М. П.* Птахи з гнізда Придніпров'я / М. П. Чабан. – Д., 2005.

52. *Чернова А. А.* Историческая записка о Екатеринославской Мариинской женской гимназии со времени ее основания до 1 августа 1881 г. / А. А. Чернова. – Екатеринослав, 1883.

53. *Штанский Н. И.* О мерах в народном образовании в Екатеринославской губернии (губернского гласного Н. Штанского) / Н. И. Штанский. – Екатеринослав, 1868.

54. *N. L.* К деятельности попечителей народных училищ / N. L. // Приднепровский край. – 1899. – 19 янв. – № 373. – С. 2.

Надійшла до редколегії 03.11.2011

УДК 94: 026 (477. 63) «1860/1916»

Л. М. Лучка

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РОЛЬ БІБЛІОТЕЧНИХ ОСЕРЕДКІВ У РОЗВИТКУ МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Висвітлено стан та діяльність медичних бібліотечних осередків Катеринославщини, проаналізовано тематико-кількісний склад бібліотечних галузевих фондів за читацькими запитами. Визначено роль медичних діячів у процесі поширення знань та розповсюдження професійної літератури.

Ключові слова: медичні осередки, бібліотечні фонди, аналіз читання.

Освещены состояние и деятельность медицинских библиотечных участков, проанализирован тематико-количественный состав библиотечных отраслевых фондов по читательским запросам. Определена роль медицинских деятелей в процессе распространения знаний и профессиональной литературы.

Ключевые слова: медицинские участки, библиотечные фонды, анализ чтения.

The state and activities of medical library centers are shown. The author analyzes thematic and quantitative composition of library brunch collections

© Л. М. Лучка, 2012

according to readers' demands. The role of medical workers in the process of spread of knowledge and occupational literature is defined.

Key words: medical centers, library collections, analysis of reading.

Інтерес до медичних бібліотечних осередків викликаний місцем та роллю, яку вони відігравали у підготовці медичних кадрів, поширенні медичних знань та розповсюдженні літератури серед населення дореволюційної Росії. Стан медичного обслуговування в Катеринославській губернії потребував допомоги шляхом проведення культурно-освітніх заходів. Громадськість міста була зацікавлена в широкому розповсюдженні медичних знань серед населення Катеринослава другої половини XIX – початку XX ст. У зв'язку з цим першорядне місце відводилося бібліотекам як культурно-освітнім закладам, у яких зберігалися медичні видання.

У другій половині XIX ст. в Катеринославі діяли Губернська земська лікарня та фельдшерська школа, Товариство помічників лікарів, санітарні попечительства у повітах. Діяльність медичних закладів була багатогранною та корисною. Проблеми медичної освіти й виховання населення краю привертала увагу земських діячів, які постійно порушували назрілі питання та шукали шляхи їх вирішення. Складні умови розвитку міста – бруд, хвороби, відсутність водопостачання – вимагали змін в інформаційному забезпеченні медично-освітнього простору.

Актуальність теми полягає в дослідженні процесу становлення та діяльності медичних бібліотек Катеринославщини, висвітленні їх внеску в розвиток губернії, зокрема в культурно-освітньому просторі.

У Катеринославі другої половини XIX – початку XX ст. вагоме місце посідала Губернська земська лікарня, відкрита в 1845 р. «Приказом общественного призрения». У лікарні діяла бібліотека, перші книги якої зберігались у шафах на верхньому поверсі головного корпусу. У 1862 р. фонд бібліотеки становив 348 медичних книг та анатомічні рисунки М.І. Пирогова. Щорічно Міністерство внутрішніх справ надсило до бібліотеки кращі твори з терапії, хірургії, фармацевтики та періодичні медичні видання. У 80-х рр. XIX ст. для лікарів та хворих бібліотека поповнила фонди виданнями російською та німецькою мовами [15, с. 113; 25, с. 16.].

У 90-ті рр. XIX ст. бібліотека отримувала періодичні видання російською, німецькою та французькою мовами з усіх спеціальностей практичної медицини. Зокрема, у 1894 р. працівники лікарні мали можливість користуватися медичними газетами та журналами у кількості 21 назви. Аналіз звітів говорить про щорічне зростання іноземного фонду періодичних видань на одну-дві назви. Таким чином, у 1899 р. фонд налічував 31 назву. Фонди містили літературу

з питань гігієни, клінічної та судової психіатрії, хірургії, офтальмології, неврологічних і жіночих хвороб, фармацевтичні довідники. За допомогою періодичних видань, використовуючи передовий досвід зарубіжних країн, фахівці поширювали свої медичні знання [10, арк. 68; 11, арк. 71].

На початку ХХ ст. діяльність Катеринославської губернської земської лікарні була закріплена статутом, згідно з яким штат службовців призначався губернським земським зібранням, кошти надходили від земства, звіти надсилалися до губернської управи. Лікарська рада, до складу якої входили члени Губернської управи, попечитель, лікарі, завідувач аптекою та санітарний лікар, наглядала за діяльністю лікарні й вирішувала назрілі питання. Відповідальність за лікарню лежала на її завідувачі, якого призначала Губернська земська управа. Таким чином, розвиток головної медичної бібліотеки губернії залежав від ставлення до неї губернської влади [28].

Читачами бібліотеки Катеринославської губернської земської лікарні був медичний персонал: лікарі, фельдшери, провізори, акушерки – 20–30 осіб (1897 р.). Наприкінці ХІХ ст. штат лікарні збільшився. Для пацієнтів у відділеннях лікарні відкривалися невеличкі бібліотеки, що містили ілюстровані журнали, зміст яких був зрозумілим і нескладним для сприйняття [9, арк. 128].

Наприкінці ХІХ ст. відповідальним за бібліотеку, що розміщувалася в окремій кімнаті контори закладу, був доглядач, який у ній мешкав. Зазначимо, що у штаті лікарні посаду бібліотекаря не було введено. Як видно зі звітів, лікарня не витрочала кошти на придбання медичних видань для бібліотеки. Оскільки лікарня підпорядковувалася Губернському земству, то і фінансування здійснювала управа. Зробимо припущення, що надходження іноземних журналів із-за кордону здійснювалося шляхом їх купівлі та дарунків.

Із 1905 р. справи медичної бібліотеки погіршилися. У звіті за 1906 р. зазначено, що бібліотека не має відповідного приміщення, а її проблеми залишаються не вирішеними. Позитивним на той час можна вважати факт поповнення фондів місцевою періодикою («Приднепровский край», «Южная заря») та пресою загального змісту («Русь», «Русское богатство»). У 1912 р. лікарнею було отримано фахові видання на суму 400 крб (на 225 крб – журналів, 175 крб – книжок) [8, арк. 95].

У 1913 р. старшим лікарем О.М. Меркуловим було запропоновано реформу губернської лікарні, у якій окреме місце посідала бібліотека. Його пропозиції стосувалися введення інституту екстернів, які б під керівництвом завідувача працювали над процесом відбору та огляду відсутньої в бібліотеці поточної літератури з медичних спеціальностей. Таким чином, екстерни збирали постійно накопичуваний

матеріал у галузі медицини, з одного боку, з іншого – поповнювали фонди бібліотеки та брали участь у правильному користуванні придбаними книгами та журналами [5, с. 41–43].

Важливим складом у процесі поширення медичних знань була фельдшерська школа Катеринославського губерньського земства. Для бібліотеки активним виявився 1906 / 07 навчальний рік. Обов'язки директора виконував старший лікар В. А. Глаголев, інспектором призначили лікаря В. І. Спаського. Педагогічна рада працювала під головуванням члена управи К. Д. Фон-Гесберга, який значну увагу приділяв придбанню книг. Бібліотека отримувала асигнування в розмірі 300 крб. У 1911 / 12 навчальному році Педагогічна рада продовжила активно вирішувати бібліотечні справи школи. Санітарний земський лікар, інспектор фельдшерської школи, член ради А. І. Ширман порушив питання про необхідність створення бібліотечної комісії, завдання якої полягали у складанні списків необхідних книг. До складу комісії увійшли А. І. Ширман та викладачі-лікарі В. А. Восинський, Ю. М. Кернер, М. І. Лук'яненко, І. І. Стеллецький [3, с. 1029–1030].

Нашу увагу привернув аналіз читання, який провели у 1906 р. Педагогічна рада із бібліотекою. За статистикою 100 учнів школи прочитали 2 508 книжок, у середньому кожний опрацював 25 видань. Частіше зверталися до бібліотеки учні перших (1 265 книг) та других (771 книга) класів. У третьому класі кількість книговидач помітно зменшилась (472 книги). Цей факт пояснюється відсутністю вільного часу в старших класах. Серед учнів популярністю користувалася довідкова література, часто зверталися до ґрунтовних видань: «Жизнь растений», «Человек», «История Земли».

Найбільшим попитом у читачів користувалася художня вітчизняна та зарубіжна література. Підвищений інтерес викликали твори Г. П. Данилевського та М. С. Лєскова (понад 100 звернень), Л. М. Толстого, А. П. Чехова, Р. Хаггарда, В. І. Немировича-Данченка (близько 100 книг). За відділами (їх було 10) перше місце посідали медичні науки (87 книговидач), друге – історичні (67). Учні зверталися до творів Д. І. Яворницького (10 звернень). Із журналів підвищенням попитом користувалися «Нива» (94 книговидачі), найбільшу кількість читачьких запитів отримували відділи з історії та гігієни [23, с. 192–196].

Аналіз таблиці, у якій відображено кількість прочитаних учнями першого класу книг, свідчить, що були активні читачі: за рік Циммерман отримав 73 книги та 11 журналів, Моргунов – 56, Анікін – 59, Дембровський – 55 книг. Крім того, таблиця дозволила виявити учнів, які нечасто зверталися до бібліотечних фондів. Середня кількість книговидач у першому класі становила 15–17. Зазначимо, що на початку ХХ ст. учні Катеринославської фельдшерської школи читали не менше 10 книг. У другому класі читачький інтерес падає (51–60 книг).

Найменшу кількість книг (7) прочитав учень Сомолов, у третьому класі Фомічов отримав 4 книги. Робимо висновок, що інтерес до читання медичної літератури треба було підтримувати у молодого покоління, заохочувати його до цього процесу, привертати увагу до видань медичного профілю із вмістом наукової та науково-популярної інформації [23, с. 198–201].

Санітарна рада кожного повіту губернії збиралася чотири рази на рік. Розглядалися клопотання щодо виділення коштів на отримання медичних журналів і газет. У 1910-х рр. земство запропонувало безкоштовно популяризувати медичні знання серед селян. Однією із форм цього заходу стали народні читання, що проводилися лекторами – медичними працівниками із використанням діапозитивів. Читання проводились у школах ввечері, кількість слухачів-селян становила 100–150 осіб. Санітарний відділ при управі мав бібліотеку, асигнування якої щорічно налічували 50–100 крб [24, с. 17, 38].

С. А. Бродницьким, як представником губернського земства, порушувалося питання про організацію народних читань у губернії з питань медицини та гігієни. На засіданнях обговорювали програму обов'язкових та епізодичних читань на на території, охопленій епідемією. До уваги селян пропонувалися теми: «Как устроено тело человека и как идет в нем жизнь», «О водопроводе и канализации», «О дифтерии и прививке», «Пища и напитки», «Алкоголь», «Жилища и поселения», «О заразных болезнях», «Помощь при несчастных случаях», «Детские болезни» тощо. Читання проходили з успіхом та зацікавленістю з боку селян і робітників губернії. Тривали народні читання одну-дві години. У результаті таких заходів підвищувався попит на медичні брошури [4, с. 432].

Лікар В. І. Спаський звернувся до управі із проханням придбати та розіслати на лікарські дільниці брошури Є. П. Попова, В. І. Недригайлова та інші популярні медичні видання. Під опікою земства кожна лікарська дільниця повинна була мати журнали за фахом: лікарські, фельдшерські та акушерські. У 1911 р. медичний осередок Верхньодніпровського повіту отримував п'ять назв медичних журналів російською мовою. Найдорожчими за ціною були «Практическая медицина» (11 крб 15 коп.) та «Русский врач» (9 крб). Цікавим є факт щорічного зростання вартості медичної періодики: у 1912 р. зазначені журнали коштували 15 крб 10 коп. та 10 крб 05 коп. У 1913 р. кожна лікарська дільниця отримувала дев'ять журналів: «Акушерка», «Акушерство и женские болезни», «Медицинское обозрение», «Педиатрия», «Практическая медицина», «Русский врач», «Туберкулез», «Фельдшерский вестник», «Хирургия» [16, с. 71–80].

Санітарні попечительства Катеринославської губернії виникли у 1911–1912 рр. До їх обов'язків входили організація бібліотек

читалень та клопотання про поповнення новою літературою [6, с. 938, 1056–1061]. Звіти містять інформацію про складні санітарні умови та високий рівень захворювань населення Катеринославщини, що вимагало відкриття спеціальних бібліотек у сільській місцевості з метою поширення медичних знань (с. Красногригорівка) [3, с. 1060, 1091]. Санітарні відділення повітів губернії щорічно опікувалися придбанням медичної літератури, складаючи на 1 грудня бланк загального замовлення. Земські діячі не залишали поза увагою переліки необхідних бібліотечних видань на лікарських ділянках та рекомендували для зручності мати каталоги таких бібліотек. Ці питання вирішувала комісія у складі лікарів губернського санітарного бюро Є. П. Попова та Я. П. Борткевича. У 1914 р. на засіданні земських санітарних лікарів Катеринославщини було рекомендовано лекторам народних читань використовувати пересувну книжкову виставку, яка мала містити сучасну медичну інформацію. Завдання виставки полягало в зацікавленні широких верств населення читанням, а також закріпленні матеріалів лекцій [7, с. 650–661].

За рішенням санітарної ради відповідальність за збереження фонду, зокрема переплетення усіх отриманих книг та облік кожного бібліотечного примірника, несли дільничні лікарі. Однак управа звертала увагу й на негативні явища, що відбувалися на бібліотечних дільницях. Так, член управи Тарасенко в 1912 р. повідомив про випадки крадіжки журналів. Для уникнення проблем лікар А. П. Алексєєв запропонував ввести інвентарні бібліотечні книги з метою збереження та обліку бібліотечних видань. Лікар Свечніков порушив питання про підвищення уваги до ревізій бібліотек медичних дільниць [6, с. 1189]. Оскільки читачами медичних осередків було населення, що мешкало на цій території – селяни та лікарський персонал, члени земства пропонували надсилати до бібліотек підручники і практичні посібники з медицини (Єсвальд. «Руководство к общей и частной рецептуре» та ін.) [7, с. 729].

Досліджуючи проблему розвитку медичної освіти на Катеринославщині, ми привернули увагу до діяльності Товариства помічників лікарів, яке було засноване в 1897 р. й також опікувалося бібліотечною справою. Бібліотечні надходження товариства становила професійна література кращих авторів. У 1902 р. приміщення для бібліотеки надавав М. Ф. Євпак – фельдшер Катеринославської земської лікарні. Створена комісія порушувала питання про влаштування бібліотеки та читалень, призначених для підвищення рівня освіти медичних працівників, які здійснювали медичну допомогу населенню губернії [3, с. 987]. У 1902 р. член бібліотечної комісії Є. С. Жмудь присвятив свою доповідь бібліотечним справам, особливо зосередившись

на питанні про бібліотечний фонд. На його переконання, фонд повинен був містити найкращу медичну літературу, але зібраних на це коштів (80 крб) для відкриття бібліотеки явно не вистачало. Наступні питання, які порушив Є. С. Жмудь, стосувалися процесу придбання книг, пошуку бібліотечного персоналу. На жаль, за звітом 1905 р. Є. С. Жмудя в грудні було заарештовано за активну діяльність і вислано на три роки до Архангельської губернії. Але є відомості 1906 р., що свідчать про перебування Є. С. Жмудя в Німеччині [20, с. 6–7; 22, с. 40–42].

У 1905 р. бібліотека розміщувалася в квартирі дійсного члена товариства Л. М. Ранцмана. Значну увагу товариство приділяло розвитку фахового періодичного фонду. Бібліотечні витрати залежали від земських фінансів, яких не вистачало. Тому рада катеринославського Товариства помічників лікарів подала клопотання щодо передплати «Фельдшерского вестника» для бібліотеки за рахунок земства [16, с. 63]. У 1906 р. книжковий фонд товариства налічував більше 40 назв, серед яких переважали професійна література та багатотомні видання. Окреме місце належало підручникам таких авторів, як професор М. Мендельсон, В. А. Тихомиров, С. С. Преображенський, М. Філатов, М. І. Мартиненко, М. І. Глаголев, І. І. Светлов [14].

Для читачів бібліотека отримувала німецькі видання: Є. Альберт. «Учебник частной хирургии» у двох томах (1902); Г. Ейхгорст. «Руководство к частной патологии и терапии» у чотирьох томах (1897–1898); А. Фік. «Гигиена глаза» (1901); Р. Кайзер. «Лечение болезней гортани, носа и уха» (1902); Г. Лоссен. «Руководство к общей хирургии» (1900); Є. Лессер. «Руководство к венерическим болезням» (1901) [14, с. 80–82]. Фонд зберігав державні видання законів про лікарську та санітарну справи, літературу Медичного департаменту за 1895–1896 рр. Бібліотека отримувала літературу з усіх медичних напрямів: з фізіології людини, догляду за хворими, з акушерства, фармакології, хірургії, дитячих хвороб, діагностики внутрішніх хвороб та ін. [7, с. 704–709].

Діяла бібліотека товариства згідно з «Правилами користування книгами», затвердженими XXIV загальним зібранням членів товариства. Нормативний документ складався з 9 пунктів. Бібліотека дозволяла дійсним членам товариства безкоштовно користуватися фондами. Кількість читачів та книговидаць реєструвалася в окремій книзі, де бібліотекар робив запис, а читач ставив підпис. Кількість видаць, що видавалися, і термін користування ними були обмежені: у місті – 2 видання на 10 днів, поза містом – 4 видання до 30 днів. П'ятий параграф «Правил...» стосувався питання збереження бібліотечних фондів: повернути книгу читач повинен був у тому ж вигляді, у якому

отримав її. За втрату або пошкодження книги читачеві відраховували вартість однієї книги або всього видання, якщо втрачену книгу придбати було більше неможливо [14, с. 45, 80–82].

У 1908–1910 рр. діяльність бібліотеки активізувалася. Серед книжкових надходжень були як російські, так і зарубіжні медичні видання – переважно німецькі. У 1908 р. бібліотека отримувала вже 18 наукових видань та практичних керівництв з усіх галузей медицини для лікарів медичного закладу. У 1910 р. фонди поповнилися цінними універсальними виданнями «Энциклопедии практической медицины» лікаря Еленбурга (вартістю 138 крб). Висока ціна відповідала обсягу і змісту загальної енциклопедії [21, с. 7; 24, с. 8].

Першочергову увагу Товариство приділяло стану та життєвим умовам медичного персоналу, зокрема фельдшерам; порушувалося питання про видання медичної періодики та додатків до неї, присвячених новітнім формам боротьби з хворобами, охороні здоров'я та санітарно-гігієнічним питанням [12, с. 26–31].

У бібліотеці Катеринославської повітової земської управи зберігалось 40 примірників медичних видань, серед яких відзначимо довідкові та енциклопедичні книги: «Практическую хирургию» (4 тома, 6 книг), «Реальную энциклопедию практической медицины» (11 томів, кожен із яких коштував 8 крб 50 коп.). За читацькими запитамі бібліотека комплектувалася й медичними журналами. Для підвищення професійного рівня медичних працівників Катеринославська земська управа пропонувала професійну періодику за сіма назвами: «Медицинский журнал», «Московское медицинское обозрение», «Русский врач», «Спутник здоровья» та ін. [1, с. 272; 13, с. 27–34].

Бібліотечними фондами земської бібліотеки користувалися й медичні працівники (земські лікарі, фельдшери та акушери), кількість яких у 1907 р. становила 22–24 особи. Ця категорія залишилася незмінною. Кількість читацьких замовлень медичних працівників складала 444 видання, або 55% від загальної книговидачі. У 1915 р. медичні працівники зверталися до земської бібліотеки з метою отримання для читання художніх творів (408 кн.). Аналіз читання свідчить, що медиків у першу чергу цікавила історія та географія (книговидача – 31 книга). Читацьку увагу привертала й література із соціології (книговидача – 10 книг). Професійний інтерес викликала медична література (книговидача – 29 книг). Кількість журналів, які містили нові відомості про події та процеси, що відбувалися в державі та в губерніях, становила 40% [17, с. 225; 18, с. 6].

Медичні відділи були в народних бібліотеках та читальнях Катеринославської губернії. У 1905 р. книжковий склад Губернського земства пропонував народним бібліотекам та бібліотекам навчальних

закладів видання з медицини. Серед 29 назв увага приділялася науковим, навчальним та науково-популярним виданням. Кількість примірників коливалася від 1 до 43 (Дорблит: «Учебник частной патологии и терапии»; Мирон: «Беседы о повивальных болезнях» (32 прим.); В. В. Рудин: «Глазные болезни» (16 прим.); Ф. І. Фейгин: «Руководство фельдшером, сестер милосердия и молодой семьи по уходу за больными» (25 прим.) [2, с. 120].

У 1912 р. Губернське земство опікувалося 17 народними бібліотеками-читальнями, книговидача медичних видань складала 1 002 примірники. Найбільшу кількість зазначеної літератури прочитали мешканці селища Привольне (435 книг). У 1913 р. сільські читачі 18 народних читалень отримали до 1 040 примірників. Із звітів стало відомо, що у 1914–1916 рр. кількість народних бібліотек зростає (20–24), а книговидача медичних видань та літератури з природознавства, навпаки, зменшувалася та складала 866–893 примірники, або 70% від загальної кількості прочитаних видань бібліотеки-читальні. Читацька активність також знизилася: мешканці Дмитрієвки прочитали 113 видань, Сольоного – 102, Лошкарівки – 97, Шолохова – 94 видання [19, с. 218–219].

У другій половині XIX ст. в Катеринославі діяли товариство лікарів (1874 р.) та медичне товариство, очолюване В. В. Липським, бібліотекарями працювали А. А. Пассальський та А. П. Індолев. До складу правління входили головний секретар, скарбник і бібліотекар – доктор Пінес, який працював у безкоштовній лікарні для бідних [26, с. 272; 27, с. 366–367].

Таким чином, бібліотечні осередки в галузі медицини відігравали певну роль у розвитку медичної освіти та поширенні знань серед населення Катеринослащини другої половини XIX – початку XX ст. Різні за обсягом бібліотечні осередки виконували завдання й функції, які ставило земство згідно з вимогами часу. Медичні заклади міста сприяли розвитку спеціальних бібліотек шляхом поповнення фондів. Аналіз читання свідчить про пізнавальний інтерес сільського населення та про наукові запити фахових видань з боку медичних діячів. Незважаючи на активну діяльність земських установ, товариств, кількість запитів на медичні видання не зростала, проте народні читання мали успішніший результат у процесі заохочення населення до читання книг та періодики.

Бібліографічні посилання

1. Библиограф. – 1892. – № 4–5.
2. Вестн. Екатеринослав. земства. – 1905. – № 6.
3. Врачеб.-санитарн. хроника. – 1911. – № 9.

4. Врачеб.-санитарн. хроника. – 1912. – № 5.
5. Врачеб.-санитарн. хроника. – 1913. – № 1–2.
6. Врачеб.-санитарн. хроника. – 1914. – № 11–12.
7. Врачеб.-санитарн. хроника. – 1914. – № 6–7.
8. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО) – Ф. 2603, оп. 1, спр. 159.
9. ДАДО. – Ф. 4487, оп. 1, спр. 101.
10. ДАДО. – Ф. 4491, оп. 1, спр. 85.
11. ДАДО. – Ф. 4609, оп. 1, спр. 91.
12. Журналы XVIII и XIX общих экстренных собраний членов Екатеринославского взаимовспомогательного Общества фельдшеров, фельдшерих и повивальных бабок. – Екатеринослав, 1905.
13. Каталог книг библиотеки Екатеринославской уездной земской управы, учрежденной для служащих в уездном земстве. – Екатеринослав, 1914.
14. Отчет Екатеринославского общества помощников врачей за 1906 г. – Екатеринослав, 1907.
15. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1887 г. – Екатеринослав, 1888. – Ч. II.
16. Отчет Екатеринославской уездной земской управы за 1907 г. – Никополь, 1908. – Ч. II.
17. Отчет Екатеринославской уездной земской управы за 1912 г. – Екатеринослав, 1913. – Ч. I.
18. Отчет Екатеринославской уездной земской управы за 1914 г. – Екатеринослав, 1915.
19. Отчет Екатеринославской уездной земской управы за 1915 г. – Екатеринослав, 1916.
20. Отчет Общества помощников врачей в Екатеринославе за 1905 г. – Екатеринослав, 1906.
21. Отчет Общества помощников врачей в Екатеринославе за 1908 г. – Екатеринослав, 1909.
22. Отчет общества фельдшеров, фельдшерих и повивальных бабок в Екатеринославе за 1902 г. – Екатеринослав, 1903.
23. Отчет по фельдшерской школе // Отчет Екатеринославской губернской земской больницы за 1906 г. / сост. В. И. Спасский. – Екатеринослав, 1907.
24. Отчет уездных санитарных врачей Екатеринославского губернского земства за 1909 г. – Екатеринослав, 1910.
25. Памятная книжка Екатеринославской губернии за 1864 г. – Екатеринослав, 1864.
26. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1895 г. – Екатеринослав, 1894.
27. Приднепровье: календарь-ежегодник / сост. А. Г. Авчинников. – Екатеринослав, 1910.
28. Устав Екатеринославской губернской земской больницы // ДАДО. – Ф. 2638, оп. 2, спр. 142, 7 арк.

Надійшла до редколегії 7.11.2011